

ομοιοτρόπως. Αυτή η ομοιοτροπία μάς επιτρέπει να αντιλαμβανόμαστε τι μας λέγει η άλλη ή ο άλλος, τι πιθανώς εννοεί και γιατί συμπεριφέρεται όπως συμπεριφέρεται. Ιδιαίτερος για το τελευταίο υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα ανάγνωσης της συμπεριφοράς της άλλης ή του άλλου με λανθασμένο τρόπο. Ας μην πανικοβαλλόμαστε. Στην μακρά διάρκεια και εφόσον η σχέση διαρκέσει, οι λανθασμένες αναγνώσεις ελαχιστοποιούνται και η συνεννόηση βελτιώνεται αισθητά. Σε οποιαδήποτε, όμως, περίπτωση, η αδυναμία άμεσης πρόσβασης στον αναπαραστασιακό κόσμο του άλλου καλύπτεται συνήθως ικανοποιητικά αν με επιμονή αναζητήσουμε (ιδιαιτέρως στο επίπεδο της γλώσσας) τα ουσιώδη στοιχεία της αναπαραστασιακής ομοιοτροπίας μας.

21

ΟΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΕΚΔΟΧΩΝ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Το αίτιο και η αφορμή για την γραφή του παρόντος άρθρου σχετίζονται με την ανάγκη να συγκεντρωθούν διάσπαρτες αναφορές σε προηγούμενα κείμενα μου στην φιλοσοφικά συμπληρωματική και πιθανώς αντιθετική παρουσία αντιστοιχικών (όπως, τουλάχιστον, εκπροσωπούνται από τον René Descartes) και φαινομεναλιστικών (όπως εξεφράσθησαν κυρίως από τον George Berkeley) απόψεων και εκδοχών γύρω από την δομή του κόσμου. Ακόμη, να προστεθούν σκέψεις μου όχι τόσο για τις ομοιότητες όσο για τις διαφορές μεταξύ των δύο αυτών φιλοσοφικών κοσμοθεωρήσεων, που στο παρελθόν δεν είχα διεξοδικά εξετάσει. Τα δύο αυτά ρεύματα αποτελούν κυρίαρχες εκδοχές του φιλοσοφικού προβληματισμού γύρω από την φύση του όντος και της γνώσης του, του κυρίαρχου, ίσως, και κεντρικού θέματος που απασχόλησε διαχρονικά και εξακολουθεί να απασχολεί την φιλοσοφική κοινότητα.

Θα πρέπει, πριν μιλήσουμε για τις ομοιότητες και τις διαφορές αντιστοιχικών και φαινομεναλιστικών εκδοχών της δομής του κόσμου, να παραθέσουμε, κατά το δυνατόν, σύντομα και περιεκτικά τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των όπως τα συναντά κανείς στα συστήματα των Descartes και Berkeley. Ξεκινώντας με το καρτεσιανό φιλοσοφικό σύστημα, θα πρέπει emphaticά να τονίσουμε ότι σε αυτό η παραδοχή της ύπαρξης μίας εξωτερικής πραγματικότητας αντικειμένων και οντοτήτων, καθώς και μίας εσωτερικής για τον καθένα εξ ημών και υμών απεικονιστικής ή, μάλλον, εξεικονιστικής των πρώτων πραγματικότητας, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο μίας αντιστοιχικής (ή αναπαραστασιακής) οντολογίας και το κυρίαρχο στοιχείο μίας αντίληψης για το οντικά διφυές του παρόντος κόσμου. Έτσι, σε συνθήκες ομαλές και με σώας τας φρένας, όταν αντιλαμβάνομαι ότι εκεί στον κήπο του σπιτιού μου υπάρχει ένα δένδρο, είμαι σίγουρος ότι ένα τέτοιο δένδρο σαν αυτό που βλέπω πράγματι υπάρχει. Και πώς είμαι σίγουρος; Μα, διότι (σύμφωνα με τον Descartes) ο πάνσοφος, πανάγαθος και παντοδύναμος Δημιουργός δεν θα μπορούσε να με εξαπατά ως προς την παράλληλη ύπαρξη του δένδρου και της συγκεκριμένης στον νου μου εικόνας του. Άλλωστε, και για

την ίδια την προσωπική μας ύπαρξη δεν θα μπορούσε ο πανίσχυρος Δημιουργός (αν υποθέταμε ότι είναι ένας πανίσχυρος Δαίμονας) να μας εξαπατά διότι, σύμφωνα με τον Descartes, για να μας πείσει ότι υπάρχουμε χωρίς να υπάρχουμε, θα έπρεπε να μας προϋποθέσει ως υπάρχουσες ή υπάρχοντες. Χρησιμοποιώντας ο φιλόσοφος αυτό το πανίσχυρο διαγώνιο επιχείρημα, με εργαλεία του την άρνηση και την αυτοαναφορικότητα, μας απαλλάσσει από την αγωνία και την αμφιβολία μίας γιγαντιαίας αυτοεξαπάτησης σχετικά με την προσωπική μας ύπαρξη και μας διαβεβαιώνει αυστηρά και αποδεικτικά ότι υπάρχουμε ως εξεικονιζόμενες σκεπτόμενες οντότητες. Έτσι, σίγουροι για την ύπαρξή μας, θα πρέπει να οικοδομήσουμε εξηγητικά τους τρόπους με τους οποίους ο κόσμος γύρω μας θεωρούμε ότι υπάρχει. Ας προσθέσουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τον Descartes, τα αντικείμενα τις γνώσης μας είναι οι ιδέες:

Όταν χρησιμοποιώ τον όρο «ιδέα», δεν εννοώ μόνον ό,τι εξεικονίζεται στην φαντασία [...] Αντίθετα με τον όρο ιδέα εννοώ γενικά καθετί που υπάρχει στον νου μας όταν αντιλαμβανόμαστε κάτι, άσχετα από τον τρόπο με τον οποίον το αντιλαμβανόμαστε.¹

Σύμφωνα με τον Descartes υπάρχουν τρία είδη ιδεών: (α) οι περιστασιακές, των οποίων η πηγή είναι αισθητηριακή, (β) οι τεχνητές, που προκύπτουν ως αποτελέσματα ελλόγων συνθετικών κατασκευών, και (γ) οι έμφυτες, οι οποίες ενυπάρχουν στον ανθρώπινο νου και αναδύονται κατά περίπτωση, αποτελώντας την σίγουρη βάση της ανθρώπινης (ιδιαίτερα της θεωρητικής) γνώσης. Παραδείγματα ιδεών του τρίτου αυτού είδους αποτελούν οι μαθηματικές ιδέες, η ιδέα του Θεού, καθώς και η ιδέα του νου μας. Οι περιστασιακές ιδέες συνδέονται με την έννοια της αντιστοιχίας ή της αναπαράστασης και, όπως ήδη ελέχθη, η πηγή τους είναι αισθητηριακή. Για αυτές τις ιδέες και τα αντίστοιχα αντικείμενα ή τις αντίστοιχες οντότητες που αυτές αναπαριστούν, ο Descartes χρησιμοποιεί μία διάκριση μεταξύ ιδιοτήτων των φυσικών αντικειμένων (καθώς και των εικόνων τους) που δεν αποτελεί καρτεσιανό εφεύρημα, αλλά έρχεται από τα βήθη της σχολαστικής φιλοσοφικής παράδοσης. Σύμφωνα με αυτήν, τα αντικείμενα και οι εικόνες τους έχουν ιδιότητες που χωρίζονται σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες. Οι πρωτεύουσες ιδιότητες είναι αυτές τις οποίες μοιράζονται και τα αντικείμενα και οι εικόνες τους. Κορυφαίο παράδειγμα τέτοιων ιδιοτήτων είναι οι γεωμετρικές. Το καπάκι του μπουκαλιού της μπί-

1. Βλ., René Descartes, *The Philosophical Works of Descartes*, μτφρ. Elizabeth S. Haldane και G. R. T. Ross, τ. Α', Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1967, σ. 157-158.

ρας που πίνω είναι στρογγυλό και ως πραγματικό και ως εξεικονισμένο. Από την άλλη μεριά, δευτερεύουσες ιδιότητες είναι εκείνες που:

ενώ δεν ανήκουν στα φυσικά αντικείμενα, αποτελούν ουσιώδες τμήμα των εικόνων μας γι' αυτά. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα δευτερευουσών ιδιοτήτων των φυσικών αντικειμένων είναι τα χρώματα. Τα αντικείμενα μας εμφανίζονται έγχρωμα χωρίς να είναι. Η αίσθηση του χρώματος οφείλεται σε γεωμετρικής υφής χαρακτηριστικά της εξωτερικής επιφάνειας αυτών των αντικειμένων.²

Μας εμφανίζονται, δηλαδή, ως έγχρωμα εξαιτίας του διαφορετικού τρόπου με τον οποίον ανακλάται το φως, και μέρος του, πιθανώς, να απορροφάται κατά την πτώση του πάνω στην συγκεκριμένη επιφάνεια. Έτσι, τα φύλλα των δένδρων μάς εμφανίζονται ως πράσινα και οι ώριμες ντομάτες που μόλις αγοράσαμε ως κόκκινες.

Ας δούμε, όμως, τώρα, επίσης περιεκτικά και κατά το δυνατόν σύντομα, ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομεναλιστικού συστήματος του Berkeley.

Σύμφωνα με την καρτεσιανή φιλοσοφική παράδοση, η πραγματικότητα των έξω από μας αντικειμένων είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Τα φυσικά αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από τις εικόνες που έχουμε γι' αυτά, οι εικόνες τους, τουλάχιστον στον βαθμό που αναπαριστούν εκτατικές ιδιότητες των αντικειμένων είναι συνεπείς αναπαραστάσεις τους, και για την συμφωνία ανάμεσά τους εγγυητής είναι ο Δημιουργός, στον άπειρο νου του οποίου υπάρχουν τα πρότυπα, ομοιώματα των οποίων είναι και τα φυσικά αντικείμενα και οι εικόνες μας γι' αυτά. Σε ρήξη με την δεδομένη αυτή καρτεσιανή παράδοση διαμορφώνει το σύστημά του ο Berkeley. Η πραγματικότητα των εξωτερικών αντικειμένων αμφισβητείται. Η αισθητηριακή αντίληψη δεν αποτελεί το διάμεσο ανάμεσα σε αυτά και στις εικόνες. Τα φυσικά αντικείμενα είναι πολλαπλότητες αισθητηριακών δεδομένων που δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τον γνώστη τους. Η υλική πραγματικότητα των αντικειμένων είναι ιδιότητα αυτών των πολλαπλοτήτων και δεν αποτελεί εχέγγυο της ανεξάρτητης παρουσίας τους.³

2. Βλ., Διονύσιος Α. Αναπολιτάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*, Νεφέλη, Αθήνα 1985, σ. 81-82.

3. Στο ίδιο, σ. 124-125.

Έτσι, για τον Berkeley αυτά που υπάρχουν δεν είναι τα εξωτερικά αντικείμενα και εμείς με τις εικόνες μας για αυτά, αλλά οι ιδέες στον βαθμό που αποτελούν αντικείμενα γνώσης ημών και υμών, των φορέων μιας τέτοιας γνώσης, καθώς και ημείς και υμείς, ως νόες που φέρουν τα αισθητηριακά δεδομένα και γενικότερα τις ιδέες ως αντικείμενα γνώσης. Στο σημείο αυτό ανακύπτει ένα πρόβλημα της αναγνωρισιμότητας της διαφοράς ανάμεσα στην αισθητηριακή και στην μη αισθητηριακή περιοχή, όπου με τον σύνθετο όρο «μη αισθητηριακή περιοχή» εννοούμε αυτήν της φαντασίας μας. Για να καλύψει ο Berkeley αυτήν την διαφορά χρησιμοποιεί ένα όχι ιδιαίτερος εύρηστο κριτήριο διαχωρισμού των μεν από τις δε, δηλαδή των ιδεών της αισθητηριακής παρατήρησης από αυτές της φαντασίας μας. Έτσι, θεωρεί ότι οι πρώτες είναι περισσότερο ζωηρές και σαφείς από τις δεύτερες, χωρίς να μας παρέχει κάποιον αλγοριθμικά υπολογιστικό τρόπο μέτρησης αυτής της ζωηρότητας και σαφήνειας. Είναι αρκετό για τον Berkeley ότι δεν επιλέγουμε να δούμε ή όχι την καρτέλα που βρίσκεται μπροστά μας όταν έχουμε ανοικτά τα μάτια μας ούτε να ακούσουμε ή όχι το θρόισμα των φύλλων των δένδρων του κήπου μας όταν βρισκόμαστε σε αισθητηριακή εγρήγορση και δεν έχουμε κλειστά τα αυτιά μας. Όπως έγραφα σε προηγούμενο κείμενό μου «η γάτα που νωχελικά κοιμάται κουλουριασμένη στην εξώπορτα του σπιτιού μας δεν μεταβάλλεται ξαφνικά και απρόσμενα σε σκύλο και ο νεφροσκεπής ουρανός δεν δίνει αναίτια και ακαριαία την θέση του σε έναν ουρανό γαλάζιο και ανέφελο». ⁴ Η αισθητηριακή συνέχεια –κάτι που δεν είναι εντελώς απαραίτητη για τα περιεχόμενα της φαντασίας μας– εξασφαλίζεται ή, μάλλον, είναι εις ανύποπτον χρόνον εξασφαλισμένη από τον ακοίμητο Υπερπαρατηρητή που μας εδημιούργησε, ο οποίος γνωρίζει και φροντίζει για μας πριν από μας.

Πριν προχωρήσουμε στην σύγκριση των δύο φιλοσοφικών συστημάτων θα πρέπει να προσθέσουμε μία κρίσιμη λεπτομέρεια που αφορά στον πεπερασμένο χαρακτήρα του φαινομεναλιστικού συστήματος του Berkeley, σύμφωνα με τον οποίον η αισθητηριακή αλλά και η καθαρώς νοητική πλευρά της εξεικόνισης, και υπό μίαν συγκεκριμένη έννοια της σύστασης του κόσμου, είναι περατοκρατικά δομημένες. Έτσι, τον ακούμε να μας λέγει και τον βλέπουμε να ισχυρίζεται γραπτώς, οριστικώς και αμετακλήτως ότι:

Κάθε συγκεκριμένο, πεπερασμένο, εκτατό αντικείμενο που μπορεί να είναι το αντικείμενο της σκέψης μας είναι μία ιδέα που υπάρχει αποκλειστικά στον νου μας και επομένως κάθε μέρος της πρέπει να γίνεται αντιληπτό. Κατά συνέπεια, το ότι δεν μπορώ να αντιληφθώ άπειρα μέρη

4. Στο ίδιο, σ. 126.

σε μία πεπερασμένη έκταση σημαίνει για μένα με βεβαιότητα ότι τα άπειρα αυτά μέρη δεν υπάρχουν· είναι προφανές ότι δεν μπορώ να διακρίνω άπειρα μέρη, σε οποιαδήποτε γραμμή, ή επιφάνεια, ή σε οποιαδήποτε συγκεκριμένο στερεό, που είτε αντιλαμβάνομαι με τις αισθήσεις μου είτε αναπαριστάνω μέσα μου: έτσι συμπεραίνω πως δεν περιέχουν άπειρα μέρη. Τίποτε δεν μου είναι καθαρότερο από την αντίληψη πως οι πεπερασμένες εκτάσεις που επιθεωρώ δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι δικές μου ιδέες· και δεν μου είναι λιγότερο καθαρό ότι δεν μπορώ να αναλύσω οποιαδήποτε από τις ιδέες μου σε απείρως πολλές άλλες ιδέες, πράγμα που σημαίνει πως δεν είναι απείρως διαιρετές.⁵

Είναι προφανές ότι το παραπάνω παράθεμα, ιδιαίτερος προς το τέλος του, είναι αποκαλυπτικό της αντίληψης του Berkeley ότι ο χωροχρόνος και οτιδήποτε είναι χωροχρονικά προσδιορίσιμο δεν είναι απείρως διαιρέσιμα. Αυτό έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την αντιστοιχική ρασιοναλιστική άποψη για τον κόσμο, σύμφωνα με την οποία το χωροχρονικά εκτατό είναι επ' άπειρον διαιρέσιμο. Ας δούμε πώς ο ρασιοναλιστής⁶ Gottfried Wilhelm Leibniz με σχεδόν απόλυτο τρόπο περιγράφει την απειρία του χωροχρονικά εκτεταμένου, όπως αυτή αποκαλύπτεται με διάμεσο την άπειρη διαιρεσιμότητα (στηριγμένη μάλιστα στο επ' άπειρον ήδη διηρημένο).

Είμαι τόσο πολύ υπέρ του πραγματικού απείρου ώστε, αντί να δεχθώ πως η φύση το απεχθάνεται, πιστεύω πως την επηρεάζει παντού έτσι ώστε να καταδεικνύει την τελειότητα του Δημιουργού. Έτσι, πιστεύω πως κάθε μέρος της ύλης είναι, δεν λέω, διαιρετό αλλά πράγματι διηρημένο και επομένως και το πιο μικρό σωματίδιο θα πρέπει να θεωρείται ως ένας κόσμος γεμάτος μία απειρία όντων.⁷

Από τα προηγηθέντα έχει, λοιπόν, καταστεί σαφές ότι το φαινομεναλιστικά υπαρκτό είναι πεπερασμένο και αναγκαίως διακριτό, ενώ το αντιστοιχικά

5. Βλ., George Berkeley, *The Works of George Berkeley, Bishop of Cloyne*, επιμ. Α. Α. Luke – T. E. Jessop, 9 τόμοι, Thomas Nelson and Sons LTD, Λονδίνο 1948-1956. Το συγκεκριμένο χωρίο είναι από το έργο «A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge», παράγραφος 124.

6. Ως ρασιοναλιστές φιλόσοφοι κατατάσσονται συνήθως οι René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz και Baruch Spinoza.

7. Βλ., Philip P. Wiener (επιμ.), *Leibniz: Selections*, Ch. Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1951, σ. 1999.

προσδιορισμό, σύμφωνα με την ρασιοναλιστική παράδοση (όπως, τουλάχιστον, εκπροσωπείται από τον Leibniz), όχι απλώς άπειρο, αλλά άπειρα διαιρετό και επομένως και άπειρα διαίρεσιμο. Ας δούμε, όμως, τώρα την δεύτερη ουσιώδη διαφορά μεταξύ του φαινομεναλιστικού συστήματος του Berkeley και των αντιστοιχικών συστημάτων της καρτεσιανής ρασιοναλιστικής παράδοσης. Όπως ήδη ελέχθη για τον Descartes, τα χρώματα ανήκουν στις δευτερεύουσες ιδιότητες των αντικειμένων και των εικόνων τους, με την έννοια ότι τα αντικείμενα καθ' εαυτά δεν είναι ούτε πράσινα ούτε κόκκινα ούτε, γενικώς, έγχρωμα. Έγχρωμα μας εμφανίζονται τα αισθητηριακά τους είδωλα, και τούτο, όπως ήδη ελέχθη, λόγω γεωμετρικών ιδιοτήτων της επιφάνειας των αντικειμένων, τα οποία φωτίζονται και τα οποία απορροφούν και κατοπτρίζουν το φως διαφοροτρόπως. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει στο μπερκλεϊανό φαινομεναλιστικό φιλοσοφικό σύστημα, γιατί απλώς η διάκριση μεταξύ πρωτευουσών και δευτερευουσών ιδιοτήτων δεν υφίσταται. Τα αντικείμενα, ως πεπερασμένες αισθητηριακές πολλαπλότητες, είναι τελεσίδικα πράσινα, κόκκινα και, πάντως, έγχρωμα. Έτσι, εκ των πραγμάτων, για τους φαινομεναλιστές δεν έχει νόημα η αναγωγή ή η μη αναγωγή των δευτερευουσών ιδιοτήτων στις πρωτεύουσες, γιατί αυτή η διάκριση απλώς δεν ισχύει.

Μία θεμελιώδης διαφορά μεταξύ αντιστοιχικών φιλοσοφικών συστημάτων, όπως του καρτεσιανού, και φαινομεναλιστικών, όπως του συστήματος του Berkeley, έχει να κάνει με το γεγονός ότι, επειδή τα πρώτα ανήκουν συνήθως στην ρασιοναλιστική φιλοσοφική παράδοση, έχουν ως θεμελιώδες αξίωμά τους πως ο ανθρώπινος νους είναι εφοδιασμένος από τον Δημιουργό (ή απλώς συμβαίνει να συγκροτείται όπως συγκροτείται) με ένα πάνθεον προϋπαρχουσών ιδεών, βασικών και απαραίτητων για την διαμόρφωση της αντιστοιχικής εμπειρίας. Το φιλοσοφικό αυτό αξίωμα ή αίτημα, συγκροτητικό των αντιστοιχικών φιλοσοφικών συστημάτων, έρχεται σε βαθεία και ευθεία αντίθεση με το εμπειριστικό (ή εμπειριοκρατικό) αίτημα των φαινομεναλιστικών συστημάτων, γιατί τα δεύτερα υιοθετούν, συνήθως, την θέση ότι ο ανθρώπινος νους είναι *tabula rasa*, άδειος, δηλαδή, νοηματικού προϋπάρχοντος περιεχομένου και ο οποίος εφοδιάζεται διά της εμπειρίας όχι μόνον με εικόνες και πράγματα αλλά και με τα ίδια τα υλικά και τις μεθόδους ταξινόμησής τους. Είναι, λοιπόν, φιλοσοφικά και λογικά ασύμβατες αυτές οι προϋποθέσεις οι σχετιζόμενες με την προϋπαρξη ή μη ταξινομικών υλικών και εργαλείων της φιλοσοφικής περιπέτειας στον ανθρώπινο νου.

Ας δούμε, τέλος, μια ακόμη λανθάνουσα διαφορά μεταξύ φαινομεναλιστικών και αντιστοιχικών φιλοσοφικών συστημάτων. Όπως ήδη ελέχθη, σύμφωνα με τον Berkeley, ο διαχωρισμός των ιδεών που μας εμφανίζονται ως πολλαπλότητες αισθητηριακών δεδομένων από τις ιδέες της φαντασίας μας είναι δυ-

νατόν να λάβει χώρα μόνον με εσωτερικό, μη απολύτως ελέγξιμο τρόπο, στηριγμένον στις διαφορές ζωηρότητας και σαφήνειάς τους. Έτσι, η αισθητηριακή και η μη αισθητηριακή περιοχή δεν θεωρούνται ως αποκομμένες και γνωστικά ασύμβατες. Τοποθετούνται στην ίδια κλίμακα μέτρησης και σύγκρισης, αποτελώντας ένα ιδιότυπο συνεχές.⁸ Όμως, στα μη φαινομεναλιστικά συστήματα, όπως είναι τα αντιστοιχικά, «ο κόσμος της αισθητηριακής αντίληψης διαχωρίζεται από την υπόλοιπη γνωστική περιοχή με μία ουσιώδη εγχοπή, η ύπαρξη της οποίας προσδίδει στο γνωστικό φάσμα μη συνεχή και άρα μη ενιαία μετρήσιμο χαρακτήρα».⁹ Η διαφορά είναι σαφής και ουσιώδης αν και δεν επηρεάζει λειτουργικά το φιλοσοφικό εγχείρημα.

Αυτή, η μόλις διατυπωθείσα άποψη, έχει σημασία, και αρνητική και θετική. Αρνητική γιατί σχετίζεται σαφώς με την επιλογή φιλοσοφικού συστήματος εξήγησης του κόσμου. Μια τέτοια επιλογή έχει και στοιχεία αποκλεισμού της άλλης άποψης, αρνούμενη την συνδιαλλαγή μαζί της. Θετική γιατί διά αυτής μας επισημαίνεται ότι δεν επηρεάζεται «λειτουργικά το φιλοσοφικό εγχείρημα», πράγμα που θα πει ότι δεν έχει χαρακτήρα φιλοσοφικό αλλά μεταφιλοσοφικό η προτίμησή μας του τρόπου ενοποίησης του αισθητηριακού και μη αισθητηριακού χώρου. Η φιλοσοφία προσφέρει λύσεις που συνήθως δεν είναι μοναδικές. Οι διάφορες φιλοσοφικές σχολές και οι διάφορες φιλοσοφικές απόψεις προσθέτουν, σε μία απαραίτητη ποικιλία, νέες εξηγητικές εκδοχές παλαιών γρίφων, καθώς και νέες αναγνώσεις παλαιότερων φιλοσοφικών θεάσεων.

8. Με την έννοια της ανυπαρξίας εγχοπών στο εσωτερικό του.

9. Αναπολιτάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*, σ. 126.